

Прозата на Ивайло Петров и „опитомяването на плебса“

Мая Горчева

Интересът ми към понятието за плебс¹, през което ще разгледам прозата на Ивайло Петров, бе провокиран от една сентенция от „Объркани записки 2“ (1989):

19. Най-много се страхувам от плебса, от който произхождам (Петров 1989: 48).

От корицата на книгата с „Объркани записки 2“, дело на писателя, гледа едно също тъй объркано лице, автопортрет, на фона на селска къща с благодушно куче-пазач. Ако превърнем понятието „плебс“ в отправна точка за прочита на прозата на писателя, вдвоена точно с това изражение на боязън и едва скривано отвращение, то тази проза разкрива още по-дълбоки дилеми и тревоги отвъд разпределянето на лагерите според един еднозначен морален принцип. Под селската тематика и сюжети се очертава едно колосално преображение и то съвсем не може, а и не бива да се изчерпи с констатирането на подлежащите социално-исторически движения, помели традиционното общество и производство, довели до сриване на моралните устои, но също изтласкали огромни социални маси и предопределили индивидуалните жизнени истории на тези, които ще съставляват социалното множество, наречено плебс.

В широк социален план настъпващите трансформации след обратата от 9 септември 1944 намериха коментар и анализ в най-новата социология и антропология след изследвания на Ивайло Знеполски (Знеполски 2008) и екипа на Института за изследване на близкото минало

¹ Тук използваме понятието „плебс“ в непосредното му речниково значение като множество, гълпа от не-аристократите; „нисшите слоеве“ (в римското общество това е „градското население от неблагоприятен произход“).

(обобщени в История на... 2009). В хода на тези анализи се употребява и аналогичният израз „опитомяване“, отнесен до стратегиите на режима за овладяване на динамично променящото се по социален облик население.² Към него ще добавим и другите подходи, метафоризирани при Ивайло Знеполски като „съблазняване“ на масите (с пропаганда) или „купуване“ с удобства и привидно благосъстояние. Изцяло на демографските и социални трансформации посвещава Ивайло Дичев глава IV „Другият социализъм: граници, гражданство, копнежи по далечното“ от своето изследване (Дичев 2009). Спрямо натрупания днешен изследователски опит връщането към прозата на Ивайло Петров придобива вид на предварителна регистрация на процесите.

Новият град се изгражда от напусналите селото като Киро („Мъртво вълнение“). Тъкмо този наследник на селския род се обръща към селото с обидното „Пейзани сте вие!“; Киро формулира и този глад да се обсеби новото градско пространство. Както заявява той на родителите си: „Прости хора сте – обясни Киро. – От носа си по-далече не виждате. Заровили сте носове в селската кал и не виждате какво става по света. Нов живот започва, социализъм се изгражда. Няма вече капитал, няма частна собственост. Какво си мислите вие: комунистите ни вземат земята! Каквото вземат, на народа го дават, искат да направят живота по-справедлив. Ще разберете вие защо става всичко, защо се премахват междите, но по-късно. Сега сте слепи“ (Петров 1984: 185). Утопията на социализма, останала в тази реплика, отдавна бе пометена от историята. Оправданието с някаква справедливост на историята също бе развенчано. Но необратимо се оказва премахването на междите, унищожаването на дребното земеделие и индустриализацията. Извън носталгиите или резигнациите по „отмилялата земя“ Киро заявява: „Моето бъдеще е в града“. Тъкмо от селото дойдоха строителите на индустриална България от 1950-те и затова сюжетите на Ивайло Петров разказват също за създаването на града и модерното индустриално общество като обратен процес на опустяването на селото: без умиление и без носталгии. Но и без радост. Според сюжетното развитие в романа „Мъртво вълнение“ градът е възможност любовта, забранена от селските омрази, да има бъдеще. Но градът е обезличаване и

² Сrv. заключението: „Така урбанизацията безспорно изиграва важна роля в стратегията на режима за пълно „опитомяване“ на обществото“, както завършва Михаил Груев главата за демографските тенденции и процеси след Втората световна война в История на... 2009: 388.

ненужност на паметта за рода, а и на верността към моралните принципи на селото. Той ще приюти и децата на селото като Мела – вкопчени в правото си да са самостоятелни и абсолютно неспособни да създадат нещо.

Променящото се общество, зачеркнало селския труд и морал, дава неочаквано власт в ръцете на плебеите – на озверелите алчни и без задръжки бедняци, които заграбват имота на Деветаков („Хайка за вълци“) или които замерят с камъни бременна жена („Мъртво вълнение“, Петров 1984: 114). Лицето на този плебс приема и възплъщението на Юрдан, който се подхилква хитро и цинично („Мъртво вълнение“, Петров 1984: 181), и глухия бойкот на селяните да не излязат на жътва само защото не им позволяват да си карат сбора. Плебсът е отпуснал на воля тъкмо инстинктивните си настроения, сменя поведението си и няма морални норми, които да овладеят желанията му. Също плебейски е всеядният хумор на Иван Шибилев, свидетелстващ за вътрешните несигурности и приумици на автора си, който от своя страна ще влиза в схватки със също тъй жалки по плебейската си роденост противници и бюстители на догмите.

При внимателно вглеждане ще открием множество преходни типове. Някои от героите като Иван Шибилев („Хайка за вълци“) вече имат опит от живот в града, където са попаднали под очарованието на изкуството на плебса – киното. Съответствията на социалната трансформация можем да проследим от поведението на Мишон („Хайка за вълци“) до неадекватния „нашенец“ от едноименния разказ (в сборника „Зелената шапка“, Петров 1965: 144–145), който си има самобръсначка и всички нужни принадлежности, но иска от съквартиранта – „не от скъперничество, а от мания да се представи за възпитан, любезен и чистоплътен“. Социалната аморфност е означена със замената на естествените реакции с „представяне като“. Така герои като Киро говорят вече по градски, след като казармата ги е научила на новите условности на общуването („Мъртво вълнение“), или пък Марийка изповядва в писма любовта си „със силни и купешки думи“ („Нонкината любов“, Петров 1961: 32). В последния роман виждаме празниците на общността – сватбата, вечеринките или празнуването на Нова година, – като контаминация от очакването на старите и нетърпението на младите и десакрализиране, което само препотвърждава глада по колективен живот и веселие. В тази историческа променливост индивидуалната съдба става документ за наиндивидуалното.

Опразването на селото и „дирижираната модернизация“ идват като отрицание на природно-неразличимото патриархално безличие и едновременно болезнено възраждат тъкмо атавизма на аморф-

ното колективистично и инстинктивно битие, лишено от морални и духовни хоризонти. Но това е резултат от исторически неизбежен развой. А прозата на Ивайло Петров разкрива селото без идеализация и затова успява да регистрира изпреварващо латентното наличие на отблъскващите черти и преди модернизационния процес.

Първите проявления на грозното са видими в делника, макар да изглеждат като куриозно изключение. Тук ще изброим още зарисовки и детайли. Такъв е и псуващият баща или синът, имитиращ това ругателно говорене, без да си дава сметка за грозотата и грубостта на словесното си поведение. За тези цинизми момчето получава пердах от майка си. Като в някакъв сценарий на абсурда ругателното му слово е наказано – и възвърнато към официално санкционирания етикет – само след (ново) пропадане в грозното – побоят и наругаването (Петров 1989: 46–48).

Отново според автобиографичните свидетелства в „Объркани записки 2“ (Петров 1989) плебсът плаши с потъпкването на каквато и да е норма за човечност и с безотговорността си към по-слабите. Той е безмилостен към всяка проява на човешка слабост. Една от най-потресаващите картини е тази на изоставената болна баба, потънала в разгнение и изпращания, а стенанията, вместо съчувствие, предизвикват погнуса и дори страх у детето. Единственото, което може да направи момчето, е бягството. Ето как е даден краят на старата изоставена жена: „След няколко дена тя почина в самота и смрад като изоставено животно“ (Петров 1989: 55). Сякаш недоверчивият поглед от автопортрета вижда вазовския плебс от „Елате ни вижте!“:

Човекът словесни паднал е до скота.

Скотско е както обезобразяването на човека от страданието, така и студенината на околните. Тази имунизираниост срещу страданието има и бащата към болестите на майката, но неговото поведение изглежда напълно нормализирано с някакъв по-висш императив, че стойността на един човек се определя от способността му да работи и да участва в общия труд, т. е. да е част от някаква колективна общност.

Силни в своята общност, селските хора се присмиват на градската учтивост и етикет, усвоени от ученика, който поздравява. Те не познават и освободените от материалното радости. Очакваната на първо място изгода от селския труд е знакът на вече настъпилото отчуждение към земята. Тази изгода и търсеният личен интерес дават хитрия блясък в погледа на Юрдан, селския човек, който бърза да се освободи от чувството за вина за смъртта на баща си. Убогият селски патриархален бит изкривява човешките характери и съдби, както е смачкал бащата своя син Динчо („Мъртво вълнение“), а двойката на Киро и

Славина, отстояваща правото си на „самостоятелен живот“, има удвоение в крехкото усилие на Динчо и Тина да бъдат щастливи и независими.

Селските хора не са способни да говорят за чувствата си, да споделят радостите или тревогите си, както Догана никога не говори за любовта към семейството си. Интимните вълнения могат да бъдат удостоверени само в резки жестове или неадекватно поведение, чрез една овъншноствена психология³, подобна на реакциите на Тодор-Влайковите Райки, Михалаки-Георгиевите Тошовци или вечно сопнатите и настръхнали селяни на Антон Страшимиров.

От своя страна, селската „мъдрост“ на оцеляването е другото лице на един инстинктивен стремеж към някакви радости. Наричаме го инстинктивен, защото този стремеж е неразличим от нагона. Той също обезобразява поведението, както ще направи влюбената Славина жестока в епизод от романа „Мъртво вълнение“. Отпусната в прегръдките на Киро, тя чува далечните стенания на майка си, стенания, които „жегнаха Киро в сърцето“, но не само не помръдва, а забранява и на Киро:

„– Не став-вай! – с безумен шепот каза Славина и го притисна към себе си. – Не те пускам... Нека да вика! Няма да умре, няма! – говореше тя и затуляше устата му с целувки.“ (Петров 1984: 14).

Киро получава най-вярното доказателство за предана любов, тъй като любимата жена е обърнала гръб на семейството. Но и доказателство за властната сила на нагона, прегазил друга спонтанна реакция – да се притече на помощ на най-близките, съвестта. Можем да тълкуваме поведението на Славина като тържество на волята за себеутвърждаване, която означава и воля за самостоятелен живот (както заявява героинята: „Отсега нататък и аз имам право на самостоятелен живот“, Петров 1984: 76). Но това свое право тя желае да постигне с цената на жестокостта.

Желанията на индивида се оказват в една особено динамична историческа среда, между ограниченията, които колективът налага, и неизбежните исторически промени, ускорени с политическия (и идеологическия) натиск. Парадоксално тези промени имат за най-последното философско-екзистенциално оправдание личното право за самостоятелен живот. Лично право, което обаче за Славина или Киро

³ Например дълбочината на страданията си Нонка прикрива – или демонстрира, – като хваща наред разговор с майка си метлата и започва старателно да премиа стаята (Петров 1961: 187).

има една мотивировка – задоволяването на нагона. Улавяйки в един жест това човешко право, но и зачеркването на моралния принцип, давайки апориите на исторически неизбежното и на морално недопустимото, прозата на Ивайло Петров предлага една неразрешимо жестока рефлексия над човека на новото време и над националното битие.

В тези апории и в тези нравствено разнопосочни следствия на пробуждането на индивида се лута повествователят, който се опитва да изложи сюжетите на своето преобразяващо се село. Моралните въпроси не се натрапват в повествованието, но както свидетелстват авторските саморефлексии в „Объркани записки 2“, очевидно те са в сърцевината на размисъла за писателската му длъжност. Страхът от плебса идва именно от пресичането между социални и нравствени колизии след ненадейното му вдворяване на историческата сцена и превръщането на този плебс в социален фактор. В този страх се оглежда и боязънта на селския човек, изправен пред историческите преображения, неподготвен за радикалното зачертаване на познатата селска уседналост, тъй като в убогия селски бит са отгледани и страховитите сили на оцеляването и егоизма, добили оправдание с възтържествуването си в полето на социалното и в историята.⁴

Повествователят разчита реакциите на своите герои през опита си от селския бит. Същевременно те изглеждат нелепи спрямо последвалия му опит от градския живот и спрямо познатите от литературата образци на човешката психология. Ако проявите на грозното предизвикват боязън, недоверие и страх, той не крие и своята дистанция от най-дребните проявления и от самия манталитет, дори се опитва да я подчертае. Завръща се отново в селската среда тъкмо при ловджийските си походи, т. е. на селото той гледа като на външен посетител и озлоблението на един селски човек към лисицата и садистичното ѝ убиване го потриша („Моят приятел от село К.“, Петров 1965: 23–28). Същевременно като ловец с много болка и емоционално съпричастие ще опише как самият той убива двойка влюбени патици („Смъртта на един рицар“, Петров 1965: 76–79). За читателя, възприемащ двата разказа в рамките на сборника „Зелената шапка“ от 1965, те са свидетелства за

⁴ Повествователят сякаш се опитва да смири страховитата борба на инстинките, позната от Елин-Пелиновата проза, с опита да пренапише разказа „Нане-Стоичковата върба“ в един напълно оразмерен по битовото вариант, какъвто е неговият разказ „Щъркели“ от сборника „Зелената шапка“, (Петров 1965: 55–63): с малко грижовност и няколко прости действия щърковото гнездо може да бъде поправено, а щъркелите – и радостта – да се завърнат през следващата пролет.

посегателства над природното, извършени съответно от погражданения жител на селото и от селския парвеню в града, напълно съизмерими и в подлостта и грозотата, и в нравствено-социалната неопределеност на съзнанието на извършителите. Но жителят на града познава и друго измерение на морала, който му е дал право да отделя сфери с различни изисквания, приучен е към градските условности на поведението.

Несигурността на моралната позиция на селския човек, погълнат от града, като че ли най-неприкрито лъсва отново в сферата на любовта – сфера, която се приема априори за поле на свободния избор, но и на свободата на чувствата. Любовта означава и отстояване на неотменността на нагона, безогледно вкопчване в онова, за което настоява плътта – до пълното зачеркване на нравствените задръжки. Ето така тъкмо в придържането към стереотипната форма на брака селският човек се оказва много по-способен да съхрани моралната си цялост, както показва новелата „Авария“ (Петров 1965: 150–254). За Вас, станал градски човек, селото е едновременно дразнеща мизантропия на конска пот, но и спомени за спокойствието на детството. Тези противоположни чувства се нареждат в оправданието на влечението към една жена – беззащитната с искреността си Аничка. В разгъването на сюжета първо е отчуждението на образования от селото, показана в неприязънта към съселянина и съученика, „подушена“ дори в неприятния селски дъх на тор и конска пот. Селският зоотехник има за свое оръжие само една проста житейска философия на селския живот: „Прости хора сме ние и без семейство не можем“. И същевременно всекидневното препотвърждаване на семейната идилгия се превръща в симфония на любовта, пречистена от всеки белег на телесно нагонното. Ето как изглежда вечерята на семейството: „Оставяйки чашата на масата, той погледна жена си, окъпа я с хладната ласка на очите си, усмихна се и почна да се храни с пестеливите и красиви движения на селянин“ (Петров 1965: 164). Спокойствието на селската къща събужда у Вас спомена за детството – атавизма на едно първозданно „тихо блаженство“, което обаче се преживява вече от градския човек като завист. Ухажването на съпругата на стария приятел го изпълва с несигурност и същевременно го примамва с хазарта на една авантюра: репликите му са като хвърляне на зар, като залагане на мрежи. Той е объркан и поради спонтанните реакции на жената и може да ги мотивира само с усъмняването: „Възможна ли е такава пословична наивност?“ (Петров 1965: 186). Непринадлежащият към селото има само едно обяснение за (и защита срещу) реакциите на селските хора: приписването на още по-коварно двуличи

от онова, което самият той упражнява и познава с двойната си култура на погражданен селски човек. Селската наивност обаче прави повърхностни и неговите усилия да преодолее изкуственото си поведение. Категоричният избор на Аничка, с който завършва новелата, го смазва с пълното безразличие към него самия.

Любовното разминаване в „Авария“ не е само сблъсък на индивидуалности, на мъжка еднозначност с женското, но и изследване на моделите на любовното, поставени в контекста на една променяща се социална среда, в която селското и градското светоусещане се наместват в индивидуалните реакции и определят индивидуалните съдби. В този смисъл прозата на Ивайло Петров е свидетелство за историческите преображения и контаминации на менталитетите. И за крехкостта на моралните ценности, тъй като минимална е границата, която дели страхливеца от превръщането му в подлец.

Моралната и социалната адекватност на персонажите и сюжетите регистрира историческите преображения в социалната структура и се разкрива чрез промяната в менталитета и всекидневието. Самата биография на писателя засвидетелства този процес на излизане на огромни маси от селото и вливането им в града с придобиването на нова социална и професионална характеристика, подмяната на типа на трудова ангажираност, но и прекъсването на моралните връзки с установени социални структури като семейството или междуполовите отношения. Любовните сюжети са свидетелство за отчуждението от емоционалната непосредност на реакциите в най-интимната сфера, което се възцарява едновременно в други сфери, с отчуждението от земята и от традиционните форми на труд. Така Ивайло Петров очертава през моралните реакции и делничното поведение изплувалата нова социална структура, но показвайки генетичната ѝ връзка с инстинктивните реакции на патриархалния човек и с аморфното му съзнание.

Следващите във времето изкривени образи на човешкото показва градската сатира на Ивайло Петров. Разказ като „Малките йеремиевци“ (сборник „Любов по пладне“, Петров 1976: 5–16) е събрал в туристическата инвазия и присмеха към градските хора с наивните им морски радости, и деформираното от жаждата за евтини печалби село. В курортните ресторанти „двеклоподобните“ чужденци са обслужвани от сервитьори, които носят подносите „като щайги“, селски момчета, събрали „селяшката несръчност“ с „мародерска алчност“ на сметките.

В тази номадска съвременност и сменящи се социални и професионални роли останалите верни на земята се сдобиват с най-верния сертификат за аристократичност. Боязливи като Николин, те са

единствените крехки пазители на една морална цялост, обсадени от присмеха и пренебрежението на околните. Така се ражда утопията и възвеличаването на селото тъкмо от дистанцията на неизбежното му жертване пред индустриалното благоденствие на обществото.

Индустриализацията плебеизира огромни маси, откъсвайки ги от моралната цялост на селото и на земеделския труд. Но тъкмо в селската вкопченост в дребните печалби е покълнала и тази алчност и безразличие към другия, които ще демонстрира анонимната маса на града. От дистанцията на нашата постиндустриалност виждаме в прозата на Ивайло Петров в сгъстен вид апориите на исторически неизбежното. Есеистиката му ни дава и единствената утопия и алтернатива, изказана обаче като въпрос, тъй като тя ще може да се осъществи само след натрупването на огромен исторически опит. Това е алтернативата на изкуството. След декларираното неверие в благотворното му влияние върху хората, фрагментът завършва с допускането: „На човека са били необходими хиляди и хиляди години да усъвършенства мисълта и езика си, за да постигне това, което е постигнал до днес, защо да не допуснем, че с времето ще постигне нравствено съвършенство?“ (Петров 1989: 43).

Историческите процеси, изтласкали „мръсната пяна“ за сетен път, дават път и на едно освобождаване на неразличимите от скотското нагони и желания. Те обаче дават представителност и на огромни човешки маси. Постигнатото благосъстояние е едновременно с консуматорската ненаситност, популяризацията – с профанацията. Но това е единствената възможност тези маси да излязат от анонимното скотско битие и да се приобщат до ценности отвъд материалното.

И ето че се прояснява образът на онова, което е предизвикало изражението на погнуса и неразбиране едновременно и което съзираме на корицата на „Объркани записки 2“. Това е стъписване от видяното: със своята внезапност и необратимост промяната се е оказала извънчовешко изпитание за човешкия капацитет да приеме исторически неизбежното. Някъде дълбоко под видимостта на ставащото е преминало едно преображение пропадане на човешкото в извънчовешката непоносимост на историята и неизбежното единосьщие на нужния прогрес с регреса към – или вечното завръщане възобновяване на – първобитно-животинското.

Прозата на Ивайло Петров е запазила свидетелство за нравствените стожери на старото колективно общество, както и за безостатъчното му унищожаване, а есеистиката му говори за съмненията на разказвача и ясното съзнание за страховитата картина, която разкрива вярното следване на социално-историческата реалност, но и за

упованието, че ще се намери нов стожер на моралната цялост. А промените протичат с главозамайваща скорост, дълготрайното натрупване се сгъстява дори в отрязъка на едно поколение, а както така притиснатата от промените на глобалния свят наша българска история показва, дори в отделеното за едно поколение историческо време трябва да се открият и после преоткрият моралните основания. Неизменна дали не е останала при все туй боязънта на българските писатели от заплашителната морална апатия и бездуховност на масите, още от Йовковата констатация за властната сила на легендите (но и на мълвите) и краха на всяко усилие – за щастие, за социална хармония (крах е и наивната утопия на „Жетварят“ или на „Обикновен човек“), но и за просвещаването на тези маси.

Цитирани източници:

Дичев 2009: Дичев, Ивайло. Граждани отвъд местата? Нови мобилности, нови граници, нови форми на обитаване. С.: Просвета, 2009. [Dichev, Ivaylo. Grazhdani otvad mestata? Novi mobilnosti, novi granitsi, novi formi na obitavane. S.: Prosveta, 2009.]

Знеполски 2008: Знеполски, Ивайло. Българският комунизъм: социокulturни черти и властова траектория. С.: Сиела, 2008. [Znepolski, Ivaylo. Balgarskiyat komunizam: sotsiokulturni cherti i vlastova traektoriya. S.: Siela, 2008.]

История на... 2009: История на НРБ. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски. Институт за изследване на близкото минало. С.: Сиела, 2009. [Istoriya na NRB. Rezhimat i obshtestvoto. Pod obshtata redakstiya na Ivaylo Znepolski. Institut za izsledvane na blizkoto minalo. S.: Siela, 2009]

Петров 1961: Петров, Ивайло. Нонкината любов. С.: Български писател, 1961. [Petrov, Ivaylo. Nonkinata lyubov. S.: Balgarski pisatel, 1961.]

Петров 1965: Петров, Ивайло. Зелената шапка. С.: Народна младеж, 1965. [Petrov, Ivaylo. Zelenata shapka. S.: Narodna mladezh, 1965.]

Петров 1976: Петров, Ивайло. Любов по пладне. Варна: ДИ „Г. Бакалов“, 1976. [Petrov, Ivaylo. Lyubov po pladne. Varna: DI „G. Bakalov“, 1976.]

Петров 1984: Петров, Ивайло. Мъртво вълнение. С.: Български писател, 1984 [ново издание]. [Petrov, Ivaylo. Martvo valnenie. S.: Balgarski pisatel, 1984, [novo izdanie].]

Петров 1989: Петров, Ивайло. Объркани записки. Втора книга. С.: Български писател, 1989. [Petrov, Ivaylo. Obarkani zapiski. Vtora kniga. S.: Balgarski pisatel, 1989.]